

СҮЗЛЕКТӨН ФАЙДАЛАНУЧЫЛАР ӨЧӨН БЕЛЕШМӨ

I. Сүзлөккө сүзлөр алу тәртибе

§ 1. Сүзлөкнөң нигезен хэзерге эдэби тел сүзлөрө һәм фразеологик берәмлеклөрө тәшкил итә.

§ 2. Сүзлөккә түбәндөгө төркөм сүзләр дә кертелде:

а) урта мәктәп һәм югары уку йортлары дәрәсләкләрендә очраган төп төшөнчөләрне белдергән сүзләр (**БАЗИС, БАКТЕРИЯ, ТИГЕЗЛӘМӨ, ФОРМУЛА** һ.б.);

ә) газета-журналларда урын алган күпчелек ижтимагый-сәясәи терминнар (**ДОТАЦИЯ, ВӘКАЛӘТ, РЕФЕРЕНДУМ, РЕЙД** һ.б.);

б) моңа кадәр басылып чыккан лексик минимумнарда һәм терминологик сүзлекләрдә тәкъдим ителгән аерым терминнар яки аларның тәржемәләренәң шактый күләме (**АСТӨШЕРМӨ, БАШЛАМ, БИЗӘМ, ӨЛГЕ, ТАМГАХАНӨ, ТЕРКӨҮ** һ.б.);

в) бүгенге көн өчен яңа булган, вазгыятьнең үзгәрүе белән килеп кергән, язма әдәбиятның барлык төрләрендә дә очраган Европа телләреннән алынган сүзләр (**БАЙКЕР, БАЙТ, БОНУС, ДИВИДЕНД, ДИЛЕР, ИПОТЕКА** һ.б.);

г) дингә, халык ышануларына, мифологиягә, йолаларга, төрлө ырымнарға бәйләнешле сүзләр (**БАКЫЙ, БАПТИЗМ, БӘДӘЛ, БӘРМӘНЧЕК, НАРДУГАН, ФАНИ** һ.б.);

д) яңадан кулланышка актив кереп бара торган, телдә кабат торгызылган искергән сүзләр (**БАГАВЫЛ, БАЕК, БАЙСА, БАЛГА** һ.б.);

е) хэзерге чорда активлашкан һәм урта мәктәп, югары уку йортларында өйрөнелә торган борыңгы әдәбиятта очраган гарәп һәм фарсы телләреннән кергән шактый алынма сүзләр (**БАБ, БАГБАН, БАЗАРКӘН, ЖӘНУБ, ИГАНӨ, ИГЪДАДИ, ИГЪТИБАРӘН** һ.б.);

ж) тарихи фактларны һәм электөгә тормыш-көнкүрешне чагылдырган искергән сүзләр (**ӨДЕРНӨ, БАРЫМТА, БАТМАН, БАТРАК, БИЗМӘН, КАБИЛӘ, КАГАН, КАГАНЛЫК, НӨГӘР** һ.б.);

з) әдәбиятта еш очраган һәм, киң кулланышка кереп, әдәби телне баетырдай дип табылган диалекталь сүзләр (**ӘНӘЧӨ, БАДЪЯН, БАШБАТА, КАБЫГУ, КАЗЫМА, ШАМА** һ.б.);

и) матур әдәбият эсәрләрендә очраган яки хэзерге әдәби телдә еш кулланыла торган гади сөйләм сүзләрә (**БӘЛШӘЮ, БӘРГӘЛӘШ, БЕЛӘМӘН** һ.б.);

и) киң кулланышка кергән яңа реалияләрне белдерү өчен, телнең үз жирлегендә ясалган яки мәгънәләре киңәйгән яңа сүзләр (**БАКЫЙЛЫК, БАРЛАМА, БАСМАК, ИГАНӨЧЕ, КОЛАКСА, КЕРТЕМ, ЭШМӘКӘР** һ.б.).

§ 3. Сүзлек берәмлеге итеп барлык грамматик сүз төркөмнөрөнә дә караган сүзләр алынды. Конверсия юлы белән барлыкка килгән сүзләр һәм аларның мәгънәләре төп сүз мәкаләсендә күрсәтелде.

ӘВӘРӘ и. фар. 1. Бик буталчык хәлләр, вакыйгалар. *Аның ул әвәрәгә ничек катнашып китүен һич аңлап та булмый, юкса, иреккә чыгарына да нибары өч ай гына калган булган.* Казан утлары

2. хәб. сүз мәгъ. Бер нәрсәгә бирелеп китү, мавыгу. *Һинди эшкә башың әвәрә?* Н.Исәнбәт

§ 4. Мөстәкыйль сүзлек берәмлеге буларак, тамыр сүзләр белән беррәттән, барлык сүз төркөмнөрөнә дә караган төрле типтагы ясалма сүзләр дә кертелде. Шул исәптән: а) кушымчалау юлы белән ясалган сүзләр (**ӘЙЛӘНЕШ, ВӘКАРЬЛЕК, ЖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК** һ.б.); ә) саф кушма сүзләр (**АМПЕРМЕТР, АРПАБАШ, АЯГҮРӨ, БАШКИСӘР** һ.б.); б) кыскартылган кушма сүзләр (**БАТРАЧКОМ, БЕНЗОВОЗ, РАБФАК** һ.б.); в) парлы сүзләр (**АНДАМОНДА, БАШ-АЯК, КҮРШЕ-КҮЛӘН, САВЫТ-САБА** һ.б.); г) компонентлары аерым язылса да, кушма һәм тезмә сүзләр (**БАКА ЕФӘГЕ, БАКА ЯФРАГЫ, БАЛАН БАРМАК, БАСЫМЧАК ИТҮ, ВАСЫЯТЬ КЫЛУ, КЫШТЫР-КЫШТЫР ИТҮ** һ.б.).

§ 5. Киң кулланылышлы һәм продуктив булган алкушымчалар, шулай ук кушма сүзләрнең беренче яки икенче кыскалар сүзлектә аерым мәкалә итеп бирелде (**АВИА-, АВТО-, АГРО-, -АРА, БИ-, БИО-, НЕО-, -СЫМАННАР** һ.б.).

§ 6. Сүзлектә түбәндөгә сүзләр бирелмәде: а) үтә профессиональ сүзләр, ягъни фәннең һәм техниканың тик аерым тармакларында гына белгечләр тарафыннан кулланыла торган сүзләр; ә) әдәби телне баетмый һәм әдәбиятта гомумән очрамый торган жирле сөйләм сүзләрә (диалекталь сүзләр); б) тупас сөйләм сүзләрә, жаргон сүзләр; в) хәрәфләрдән һәм авазлардан торган кыскартылма сүзләр; г) ялгызлык исемнәрә.

II. Сүзлекнең төзелеше

§ 7. Сүзлектә баш сүзләр алфавит тәртибендә урнаштырылды, һәм алар үзләренә караган материал (аңлатмалар, мисаллар, фразеологик берәмлекләр) белән бергә сүзлек мәкаләсен тәшкил итә.

§ 8. Баш сүздән соң аның сүз төркемен, чыганақ телен, стилистик үзенчәлекләрен сыйфатлы торган билгеләре куелды. Шуннан соң мәгънәгә аңлатма бирелде, иллюстратив материал китерелде. Сүзнең барлык мәгънәләрен дә ачып бетергәннән соң, кызыл юлдан шул сүз белән башланган фразеологик берәмлекләр теркәлдә.

§ 9. Башка сүз төркеменә күчеп ясалган сүзләр нокталы казын, ә аларның мәгънәләре жәялә якты гарәп цифрлары белән аерылды.

ИКМӘК *и. 1.* 1) Ачытылган камырдан мичтә пешерелгән ризык; ипи. *Үади, ап-ак теишләрен икмәккә батырып: – Тәмле! – диде. Икмәк телеме күз ачыт йомганчы юкка чыкты.* А.Гыйләжев ...

2) Ашлык. *Гектарынан утыз, кырык центнер алган хуҗсалык күп булды. Колхоз ыңдырларында икмәк таулары ясалды.* М.Мәһдиев ...

3) Кырда үсеп утырган иген. *Болгарларның әҗирләрендә бодай, арпа, тары һәм башка төрле икмәк тә үскән.* Г.Гобәйдуллин ...

2. *ы. мәгъ. сөйл. к. икмәктер. Конкурста мин беренче урынны алам, Гөлүсә. Чын, икмәк!* Н.Гыйматдинова ...

§ 10. Һәр мәгънә кызыл юлдан башланып китте. Сүзнен якынырак мәгънә төсмерләре параллель сызыклар (//), ә тагы да якын мәгънәләре нокталы өтер (;) ярдәмендә аерып күрсәтелде.

ӘДӘП *и. гар. 1)* Жәмгыятьтә гомум кабул ителгән әхлак кагыйдәләре; яхшы гадәтләр ... // Кеше арасында үз-үзенә әхлак кагыйдәләренә туры китереп тоту белү сыйфаты ...

2) Яхшы гадәт, йола ...

АРКАДАШ *и. 1.* Иптәш, дус; таяныч. *Иске белешләр кебек, мәктәп аркадашлары кебек дуслашканнар иде.* Г.Исхакий ...

§ 11. Тигез хокуклы грамматик һәм фонетик вариантлар мөстәкыйль сүзлек берәмлекләре итеп алындылар, һәм һәркайсы алфавит тәртибендә үз урынында бирелде.

АСТРОЛЯБ *и. гр. сөйл. к. астролябия. Бер якта астролябка таянган Әбелхарис күренә. --- Әбелхарис астролябия тоткан килең катып кала.* Н.Исәнбәт

АСТРОЛЯБИЯ *и. гр.* Астрономиядә: озынлык һәм киңлекне, шулай ук жир үлчәү эшләрендә горизонталь почмакларны билгели торган почмак үлчәү әсбабы

§ 12. Компонентлары аерым язылган, лексик берәмлек тәшкил иткән кушма һәм тезмә сүзләр дә аерым сүзлек мәкаләсә итеп китерелде, сүзлектә алфавит тәртибендә урнаштырылды һәм аңлатылды.

ӘЖЕ-ГӨЖЕ КИЛҮ *ф.* Озақ итеп, дусларча сөйләшү ...

ИГЕН ГӨМБӘСӘ *и. а.х.* Ашлык бөртекләрен, зарарлап, кара тузанга яки кибәккә әйләндерә торган гөмбә авыруы; корымбаш; *русчасы: головня*

§ 13. Омонимнар шулай ук һәрберсә аерым мөстәкыйль сүзлек берәмлегә итеп алынды һәм якты рим цифрлары белән күрсәтелде.

БИК I *и. 1)* *иск. кит. к. бәк*

2) Морзалар нәселендәге фамилияләрдә һәм кайбер кушма исемнәрдә сакланган компонент: *Биктимер, Бикбулат, Ханбиков*

БИК II *и. 1)* Бикләп кую жайланмасы; йозак, келә, бастырык, бикләвеч. *Сыерның тыныч кына күшәп ятуын ишеткәч, әҗиңел сулап әҗибәрә, чолан ишегенәң биген тикшерә, өй ишеген «бисмилла» әйтеп яба, аннары түшәген әҗәеп, ятарга әзерләңә башлый.* И.Гази ...

БИК III *рәв. 1.* 1) Гаять, көчлө дәрәжәдә, гадәттән тыш, чиктән ашкан, югары дәрәжәдә, искиткәч, искитмәле. *Шулай бик озак барганнан соң, алда, бик еракта, кыр өстендә аз гына калкып, соры карамчык кына булып, бер авыл күренә башлады.* Г.Бәширов ...

III. Сүзләрнең мәгънәләрен билгеләү һәм аларны аңлату

Мәгънәләренә алу һәм урнаштыру тәртибе

§ 14. Сүзлектә китерелгән һәр тел берәмлегенә хәзергә әдәби телдә кулланылган барлык мәгънәләре дә аерып күрсәтелде.

§ 15. Алынма сүзләрнең бары тик татар телендә кулланылган мәгънәләре генә китерелде.

§ 16. Күп мәгънәле сүзләрне шөрехләгәндә, аның бөтен семантик кыры исәпкә алынып, аерым мәгънәләре билгелә бер тәртиптә урнаштырылды:

а) мәгънәләрнең бирелеш тәртибе, беренче чиратта, аларның хәзергә әдәби телдә кулланылыш ешлыгынан чыгып билгеләнде; мәгънәләр логик эзлеклелекне һәм генетик бәйләнешне мөмкин кадәр сакларга тырышып урнаштырылды;

ә) мәгънәләрнең үсеш-үзгәрешендәге тарихи эзлеклелекне хәзергә тел материаллары ачык күрсәтеп торганда, сүзнең мәгънә төзелешен аңлауны жиңеләйтерлек очрақларда, беренчел мәгънәләр, искергән булса да, алдан бирелде. Калган барлык очрақларда искергән мәгънә, кагыйдә буларак, хәзергә мәгънәләрдән соң гына теркәлдә;

б) конкрет мәгънәләр абстракт мәгънәләрдән алдарак урнаштырылды;

в) киң кулланыштагы мәгънәләр аның таррак кулланыштагы (гади сөйләм, диалекталь, терминологик һ.б. өчен хас булган) мәгънәләреннән алдарак китерелде;

г) диалекталь мәгънәләр гомуми һәм махсус кулланыштагы мәгънәләрдән соң теркәлдә;

д) күчерелмә мәгънәләр туры мәгънәләрдән соң бирелде;

е) бер үк стилистик төсмергә ия булган мәгънәләрнең кулланышы югарырак булганы алданрак китерелде;

ж) сүзнең аерым синтаксик позициядә ачылган мәгънәләре төп мәгънәләрдән соң урнаштырылды.

БАЙТАК *рәв.* 1. Шактый, шактый зур, шактый күп. *Кичкә таба өй тәмам туздырылып, аннары тау башындагы күрише авылга ташылып беткәч тә, капка һәм койма баганалары белән байтак изаландык әле без.* М.Вәли-Баржылы ...

2. *с. мәгъ.* Шактый санда булган, күп. *Инде байтак гомер яшиелгән, байтак һава суланган, су эчелгән, дәнъя күрелгән, дигән сүз.* Ф.Лагыйфи ...

3. **байтагы, байтагысы** *и. мәгъ.* тартымлы форм. Зур өлеш, зур кисәк, зур төркем; бөтеннең зуррак өлеше. *Үрдәкләрнең байтагысы күл өстендә тыр итеп очтылар да түгәрәк ясап әйләнделәр.* Я.Зәнкиев ...

ж) мөстәкыйль сүзнең ярдәмлек функциясендә кулланылган мәгънәсе (яки мәгънәләре) аның мөстәкыйль мәгънәләреннән соң бирелде.

БӘРАБӘР *с. фар.* 1. Бердәй дәрәжәдәге, тиң булган, лаек. *Үзенә бәрабәр ана арыслан белән юлдаш булып, сахрада кунды.* Дастан ...

2. *рәв. мәгъ.* Бердәй, тиң. *Ә бит, чыдамлык белән сабырлык фатихага бәрабәр, дигән китап.* М.Хәсәнов

3. **бәрабәрәнә** *бәйл. функ.* Хақына, исәбенә. *Дөрес, без миллионнарның каны, жаны бәрабәрәнә, кеше гомере белән һич исәпләшеп тормастан, дәнъядагы афәтләрнең берсен – фашизмны әңҗеп чыктык.* А.Гыйләжев ...

§ 17. Конверсия юлы белән барлыкка килгән сүзләрдә ачылган мәгънәләр шул ук мәкалә эчендә төп мәгънәдән соң теркәлдә.

ЕЛДЫРЫМ *и. 1.* 1) Жәй көне арыш өлгергән вакытта кичләрен, төннәрен офык читендә күренә торган күкрәүсез яшен чаткысы; ажаган. *Оренбург төбәгенең иркен дала ягы авылларында күк күкрәүсез ул яшен елдырымны никтер «рәшә уйнау» дип атыйлар.* А.Хәмидуллин ...

2) *диал.* Яшен. --- *бөтен тирә-якны сызылып яктырткан елдырым балкышындагы төсле [күзаллады].* Т.Әйди ...

3) Нинди дә булса утлар уйнау чагылышы. *Дәм караңгы төн, туплар гөрселди, офыкта утлар елдырымы чагылып китә, ә әҗирнең калтырап куйганын аяк табаннары гына сизә.* Х.Камалов ...

4) *күч.* Берәр өлкәдә аз вакыт эчендә эз калдырган күренекле кеше. *Үзе дә әдәбият тарихында якты эз сызып, мәдәниятебез күгәндә беренче рәшә, беренче елдырымнардан булган олы әдип Фатих Кәрим шагыйрь турында мондый сүзләр язды калдырган ---.* Л.Хәмидуллин ...

5) *күч.* Көтмәгәндә һәм тиз арада булып алган нинди дә булса физик яки рухи халәт, психик күренеш. *Уттай кайнар елдырым аркасын пешереп узды.* Х.Камалов ...

2. *с. мәгъ. күч.* Елгыр, житез, өлгер; хәрәкәтчән. *Мин Зөһрә туташ белән сөйләштем. [Гарифҗан:] Сөйләштең? Елдырым егет икән син.* Н.Исәнбәт ...

§ 18. Сүзнең берәр кыек грамматик формасы өчен генә хас булган мәгънә (яки мәгънә төсмере) шул ук мәкалә эчендә әйтелгән грамматик формада гомуми кагыйдәләр нигезендә бирелде.

БАШ *и. 1.* 1) ...

21) **башында** *күч. тарт. һәм кыек килеш форм.* Төп житәкче, оештыручы урынында, башлык дәрәжәсендә. *Иптәшиләр, хәзер әҗирле граждан эшләре башында торучы Ногматов иптәшкә яшьләренәң регистрацияләре турында хәбәр итү өчен сүз бирелә.* Ф.Бурнаш

БАГУ *I ф. 1.* 1) *диал.* Карау, күз карашын юнәлтү, күз салу. ...

3. **бак, баксана** *и. мәгъ.* «Кара син аны», «кара эле» мәгънәсендә, игътибар итәргә кирәклеке, гажәпкә калуны белдерә. *Баксана! Бөтен күлем айкала! Н.Исәнбәт. Гөлҗамал абыстай, ишеткәнең бармы әле, менә бу кем малаенан, баксана, аты коргыры, үләме әллә югыяса...* М.Гали

4. **баксаң, бактың исә кер.** *сүз мәгъ.* 1) Чын-чынлап уйласан, игътибар итсән. *Баксаң, шунда бер матур кыз тыңнып калган.* Н.Исәнбәт. *Бакты исә, бер дә катлауландырасы юк, барысы да мөмкин икән.* Ф.Хәсни

2) Соныннан билгеле булганча, чынлыкта, чынбарлыкта. *Баксаң, әле генә китерелгән сан да «соңгы сүз» булмаган икән.* М.Госманов...

§ 19. Алынма сүзләрнең мәгънәләрен бирү тәртибе татар телендә кулланылган мәгънәләренәң үзара бәйләнешеннән чыгып билгеләнә.

РАДИАТОР *и. лат.* 1) Эчке янулы двигательләренә сыеклык ярдәмендә суыту жайланмасы. *Йөк машинасында йөрүче безнең бер шофёрның радиаторына ябалак бәрелгән булган.* Г.Әпсәләмов

2) Үзәктән ягып жылыту системасында пар яки кайнар су йөри торган торбаларга тоташтырылган жайланма

Мәгънәләргә аңлатма бирү тәртибе

§ 20. Сүзлек берәмлеге итеп алынган барлык гади, кушма һәм тезмә сүзләрнең һәм фразеологик гыйбарәләренә мәгънәләренә һәм мәгънә төсмерләренә тиешле аңлатма бирелде.

§ 21. Аңлатмалар стилистик яктан нейтраль, туры мәгънәдәге һәм гомуми кулланыштагы сүзләр ярдәмендә генә төзелде. Тар кулланылышы (гади сөйләмгә караган, поэтик, диалекталь, махсус һ.б.), сирәк очрый торган, искергән сүзләр яки сүзләрнең күчерелмә мәгънәләре, шулай ук бу сүзлеккә кермәгән сүзләр аңлатмаларда файдаланылмады.

§ 22. Сүзлектә, сүзнең мәгънәсен ачыклау өчен, аңлатмаларның өч төрле ысулы кулланылды:

1. Тасвирлаулы аңлатма. Сүзләрнең мәгънәсе һәм мәгънә төсмерләре күпчелек очракта кыскача аңлатма бирү юлы белән ачыкланды.

ЖАМАЯК и. Төрле зурлыкта һәм тирәнлектә булган тоткасыз савыт. *Карчыкның кулыннан агач җамаягы төшеп китте, ат аягы астына тәгәрәде.* М.Галәү ...

2. Синонимик аңлатма, ягъни сүзнең мәгънәсен ачу өчен, аның синонимын (синонимнарын) файдалану. Мондый аңлатмалар бигрәк тә нинди дә булса берәр стилистик төсмере булган (искергән, диалекталь, гади сөйләмгә караган һ.б.) сүзнең яки алынма сүзләрнең мәгънәсен ачу өчен кулланылды.

ӨШТЭР-ӨШТЕР рәв. сөйл. Ашыгып, аннан-моннан, өстән-өстән генә ...

3. Башка сүзгә яки аның аерым мәгънәсенә (мәгънәләренә) жиберү. Бу ысул мәгънәләре охшаш яки бик нык яқын булган сүзләрдә (синонимнарда) кулланылды. Төп аңлатма тиңдәшләренә караганда күбрәк кулланыла торган сүз янында бирелде, ә калганнарының мәгънәсе шул сүзгә жиберү юлы белән аңлатылды.

БАЛАШАР и. к. балимәр

БАЛИМӘР и. Сайрар чыпчыклар семьялыгыннан, танык көрән яки яшел төстә, тел очында чәчәкләрнең баллы суын суырырга махсус шәткәсыман әгъзасы булган кечкенә көньяк кошы; *русчасы: медосос*

Күпмәгънәле сүзләргә яки омонимнарда жибергән очракларда, сүзнең кайсы мәгънәсенә яки кайсы омонимга жиберелүе күрсәтелде. Искәрмә буларак, сүзлекнең зур күләмле булуын исәпкә алып, икенче сүзнең мәгънәсенә жибергәндә, ул сүз кәргән томның басылып чыккан булу шарты куелды. Бу шартка туры килмәгән очракларда, сүзләрдә алда күрсәтелгән тәртиптә (нигездә синонимын күрсәтү юлы белән) ачыкланды.

КАЕРЫЛУ ф. 1. 1) *төш. юн. к. каеру. Урамга караган өч тәрәзәнең дә капкачлары каерылган.* Ә.Еники ...

5) к. **каеру** (5 мәгъ.). [*Бригадир*] *Шофёрга читтән, икенче юлдан китәргә боерды, һәм бәйрәмчеләр төялгән машина бара торган юлыннан кырт кына читкә каерылды.* Н.Фәтта

§ 23. Сүзнең мәгънәсен тулырак ачыклау өчен, кайбер аңлатмаларда кулланылган өстәмә чаралар:

1. Өгәр сүзнең мәгънәсе тасвирлау юлы белән генә ачылып бетмәсә, аңлатмага өстәп, шул сүзнең синонимнары да китерелде.

КАЗЫЙ и. *гар. тар.* Шәригать законнарына нигезләнеп хөкем итүче рухани; хәким, судья. [*Хужа:*] *Өч сум өчен, минем йөземне ертып, казый әфәнде алдына килеп, тавыш күтәреп йөрергә оялмыйсыңмы?* Н.Исәнбәт ...

2. Аерым очракларда бирелгән сүзнең аңлатмасы аның капма-каршы мәгънәдәгә сүзләре (антонимнары) белән дә тулыландырылды.

ЖИҢЕЛЛЕК и. 1) Авырлыгы аз булу; *киресе: авырлык.* *Жисми кагылу түгел, Мамык җиңеллеге белән Ачылыт китте күгем.* Б.Рәхимова ...

2) Уңайлы, жинел булу; *киресе: авырлык, кыенлык.* *Һәр авырлыкның бер җиңеллеге бар.* Мәкаль ...

3. Сирәк очракларда, бигрәк тә вариантлары күп булган, төрле сүзлекләрдә төрлечә бирелгән атамаларның русчага тәржемәләре дә китерелде.

БАКА ТӘНКӘСЕ и. *бот.* Нәрсенчәләр семьялыгыннан вак яфраклы йөзмә су үсемлеге; нәрсен; *русчасы: ряска*

4. Капма-каршы мәгънәдәгә сүзләрдә (антонимнар) һәм тәржемәләрдә аңлатма ахырында нокталы өтер белән аерып бирелделәр.

БАЙЛЫК и. ...

2) Житешлек, муллык, иркенчелек; *киресе: ярлылык, мохтажлык*

§ 24. Сүзнең телдә сирәгрәк кулланылган мәгънәләренә сылтмалар биргәндә, ул мәгънә жәя эчендә күрсәтелде.

ВАФАСЫЗ с. 1. *иск. кит.* Тугрылыксыз, хыянәтчел, былагай (1 мәгъ.) ...

§ 25. Сүзләрнең индивидуаль, метафорик, шигъри мәгънәләренә, шулай ук чагыштыруларда очрый торган мәгънәләренә аңлатмалар бирелмәде. Сүзләрдәгә мондый мәгънәләрдә, аерым очракларда, мисалларда гына күрсәтелеп китте.

IV. Иллюстратив материалны бирү тәртибе

§ 26. Сүзләрнең мәгънәләренә аңлатмалар биргәннән соң, аерым очракларны исәпкә алмаганда, иллюстратив материал белән ныгытып барылды.

§ 27. Иллюстрация өчен китерелгән мисаллар, күбесенчә, татар телендә басылган матур әдәбияттан, ижтимагый-сәясәти, публицистик, фәнни-популяр, фольклор эсәрләреннән, дәреслекләрдән һәм вакытлы матбугаттан алынды.

§ 28. Мисалга китерелгән жөмлөләр артык озын булган очракта, мәгънәгә зыян китермичә, кыскартулар ясалды. Сүзләрдә төшөп калган урыннар өч сызыкча (---) белән күрсәтелде:

ӘБЙ-БАБА(Й) *жый. и.* 1) ... 2) ...

3) Борынгылар, өлкән буын кешеләре. *Бу китапны укып, мәктәп балалары --- хәтта ике-өч буын әби-бабалары да белмәгән, ишетмәгән вакыйгалар --- дәрәҗәсына чумачаклар.* Р.Әмирхан

§ 29. Китерелгән мисаллардагы алмашлык алыштырган сүз, эш-хәрәкәтнең кем тарафыннан башкарылуы, репликаның кемгә төбәлгән булуы яки кем тарафыннан әйтелүе яисә алдагы жөмлөләрдән аңлашылган әйтелми калган сүз квадрат жәяләрдә эчендә искәрмәләрдә рәвешендә биреп барылды:

БӘЙЛӘВЕЧ и. 1) Бербөтеннең очларын, ян-якларын (мәс., изүне, балак очларын һ.б.) тоташтыру, бәйләү өчен кара-каршы тагылган бауларның берсе. *Ул [лейтенант], сөйләшү тәмам, дигән шикелле, папкаларын ябып, бәйләвечләрен бәйли башлады.* Х.Камалов ...

БИКЛЕ с. 1) Йозак белән бикләнгән; нәрсә белән дә булса керә алмасык итеп ябылган, йозакланган. *Катка бикле иде, [Камали] авыр гәүдәсе белән ятып, күпме этәрсә дә ачылмады. К.Нәжми ...*

ЭЙТЕШҮ ф. 1) ...

2) Гаепләшү, тиргәшү, ачуланышу. *Ачуланышмыйлар, әйтемишләр дә, шул ук вакытта ачылып сөйләшмишләр дә иде [каенана белән килен]. М.Маликова ...*

§ 30. Нәр жөмлә янында чыганакның авторы күрсәтелде.

§ 31. Аерым очракларда, мисал итеп, сүз тезмәләре яки кыска жөмлөләр дә китерелде:

АБАЙСЫЗ рәв. сөйл. Саксызлык, гамьсезлек күрсәтеп, хафасыз; таркау. *Абайсыз бәрәп төшерү*

БУР I и. сөйл. Ак төстөгә йомшак известь. *Балалар бур белән асфальтка рәсем ясыи*

V. Алынма сүзләрнең чыганак телен күрсәтү тәртибе

§ 32. Тел хәзинәсендә чит (рус, гарәп, фарсы, фин-угор һ.б.) телләрдән турыдан-туры күчкән алынма сүзләр бар. Алар татар халкының күп гасырлар буена бу халыклар белән яқыннан аралашып яшәве нәтижәсе булып тора. Борынгы алынмалар, фонетик һәм морфологик үзләшеп, татар теле грамматикасына тулысынча буйсынганнар, аның үз сүзләренә яқынайганнар. Хәзерге тел хәлендә бу алынма сүзләрне аерып алу гади кулланучыга мөмкин дә булмас иде.

§ 33. Татар телендә шулай ук европа телләреннән алынган сүзләр дә бар. Алар, нигездә, хәзерге чорда рус теле аша күчкән сүзләр. Сүзлектә мондый сүзләрнең беренчел чыганагы – европа телләре күрсәтелде.

Сүзлек массакүләм белешмәлек булганлыктан, сүз турында мәгълүмат алу өчен, барлык алынма сүзләрнең чыганак телен күрсәтү кирәк дип табылды.

VI. Сүз төркемнәренән бирелеше

§ 34. Сүзлек берәмлеге буларак барлык төр сүз төркемнәре дә алынды. Баш сүзнең кайсы сүз төркеменә каравы грамматик билгеләр белән күрсәтелде: *и.* (исем), *ф.* (фигыль), *с.* (сыйфат), *а.* (алмашлык), *сан* (сан), *рәв.* (рәвеш), *бәйл.* (бәйләк), *терк.* (теркәгеч), *кис.* (кисәкчә), *ы.* (ымлык), *иярт.* (ияргем), *хәб.* сүз (хәбәрлек сүз), *мод.* сүз (модаль сүз).

§ 35. Исемнәр сүзлектә берлек санда, баш килештә китерелде һәм *и.* грамматик билгесе белән аерымланды.

§ 36. Жыйма мәгънәдәге парлы исемнәр сүзлек берәмлеге буларак китерелде һәм *жый.* и. грамматик билгесе белән аерымланды:

АЛЫШ-БИРЕШ *жый.* и. 1) Аласы һәм бирәсе әйбер(ләр); алачак һәм бирәчәк нәрсә(ләр) ...

2) Сәүдә, сату-алу эше, кәсебе ...

ЭЙБЕР-КАРА *жый.* и. Төрле кирәк-яраклар ...

§ 37. Ялгызлык исемнәренән, күмәклек мәгънәсе алып, киң кулланышка кереп киткәннәре сүзлектә китерелде (**АМПЕР**, **ӘБҮЖӘҖЕЛ**, **ГАЗРАИЛ**, **ГАЙДАМАК**, **ГАЙДУК**, **ДӘЖҖАЛ**, **ИБЛИС**, **МАУЗЕР**, **ОМ** һ.б.).

§ 38. Урта мәктәп дәрәҗәләрендә һәм матбугатта еш очрый торган төрле ил халыкларының һәм милләтләренән исемнәре чикләнгән күләмдә китерелде (**АБХАЗ**, **АВАР**, **АВСТРАЛИЯЛЕ**, **АВСТРИЯЛЕ**, **АЗӘРБАЙҖАН**, **АЛБАН**, **ӘРМӘН**, **ӘФГАН**, **БАЛКАР**, **БАШКОРТ**, **БОЛГАР** һ.б.).

§ 39. Исемләшкән исем һәм сыйфат фигыльләр (**АВЫРУ**, **АСРАУ**, **БЕЛДЕРҮ**, **ЧӘЧҮ**, **САТУ**, **ЭЙДӘҮЧЕ**, **БИЮЧЕ**, **ОЕШТЫРУЧЫ**, **УКУЧЫ** һ.б.), сыйфатлашкан сыйфат фигыль (**ЕЛЛАГАН**, **ЯРАТКАН** һ.б.), рәвешләшкән хәл фигыльләр (**БАГАНАЛАП**, **БАЛЛАП**, **БАТМАНЛАП**, **ЕЛЛАП**, **ИПЛӘП** һ.б.) аерым сүзлек мәкаләсе итеп алынды.

§ 40. Алмашлыклар *а.* грамматик билгесе белән аерымланды. Сүзлек мәкаләсендә зат алмашлыкларының һәм *ул*, *бу*, *шул* алмашлыкларының кыскыч формалары да бирелде. Ул баш сүз артыннан гади жәя эчендә күрсәтелде. Сүзнең нигезе үзгәргән очраклар аерым сүзлек мәкаләсе итеп китерелде:

МИН (минем, миңа, мине, миннән, миндә) *а.* Сөйләүченең үзен атап күрсәтү өчен кулланыла торган беренче зат алмашлыгы

УЛ II (аның, аңа, аны, аннан, анда) *а.* 1) Өченче затны яисә гомумән предметны белдерә ...

2) Исемнәренә ачыклаган сүзгә алмаштырып килә торган күрсәтү алмашлыгы; *андый, мондый, шундый...*

АҢА *а.* Ул алмашлыгының юнәлеш килеш формасы

§ 41. Фигыльне сүзлектә биру формасы итеп, төп юнәлештәге (-у/-ү) исем фигыль формасы алынды һәм *ф.* грамматик билгесе белән аерымланды: **АЛУ**, **ЭЙТҮ**, **ДИМЛӘҮ**, **ЗЫҢЛАҮ**, **КҮЗӘТҮ**, **КАЙТУ**, **КӨЛҮ** һ.б.

§ 42. Грамматик мәгънә белдерә торган фигыльләрнең саф юнәлеш формалары телнең грамматик төзелешенә карый, шунлыктан алар сүзлектә теркәлмәде.

§ 43. Лексик мәгънәгә ия булган фигыльләрнең юнәлеш формалары сүзлектә бирелде. Аларның беренче грамматик мәгънәсе төп формага жиберү юлы белән күрсәтелде, ә лексик мәгънәсенә (мәгънәләренә) аңлатмалар китерелде:

АШАЛУ *ф.* 1) *төш. юн. к. ашау* (1 мәгъ.). *Хәзрәтләр – шактый күп алган туй сәдакасыннан, авыл кешеләре – тәмле иттереп ашалган ашлардан, кода-кодагылар – яхшы бирнәләрдән, Садык абый, Мәрфуга абыстай мәҗлеснең муллаларча затлы үтүеннән разый калдылар. Г.Исхакый*

2) Кояш, жил, су яки башка нәрсәләр тәэсиреннән бозылу, үзгәрү (йөз-кыяфәт, киём-салым һ.б.ш. турында). *Жил-яңгыр белән калай түбәләренәң буяулары ашалган, үзе*

жиргә сеңргә эзерлэнгән күн заводының кортуслары яныннан, култыклянът, Миләүшә елгасы ага. А.Алиш

3) Кыршылу, кырылу, ышкылу, тузу. *Ботинканың ашалган үкчәләрен дә төзәткән иде ул.* А.Шамов

§ 44. Дәрәжә белдерә торган тезмә фигыльләрнең телдә киң кулланылганнары, төп сүзгә аңлатма бирелгәч, фразеологизмнарны күрсәтеп бетергәннән соң, беренче сүз принцибы белән шул фигыль янында ояда алфавит тәртибендә теркәлдә:

БӘЙЛӘУ I ф. 1) ...

2) ...

◇ **Бәйләп тоту** Ирексезләү, көчләү

Бәйләп алу Тиз генә бәйләү; бәйләгән булу

Бәйләп ату Аннан-моннан, ничек кирәк шулай бәйләү

Бәйләп бару Эзлекле рәвештә бәйләү; бер-бер артлы бәйләү

Бәйләп бетерү Тулысынча бәйләү; бәйләү эшен төгәлләү

Бәйләп кую 1) Алдан бәйләп эзер итү

2) Бәйләнгән хәлдә калдыру, бәйләнгән хәлдә тоту

Бәйләп ташлау Тиз-тиз генә бәйләү

Бәйләп тору 1) Булган берсен, һәрберсен бәйләү

2) Сөйләү моментында, әле бәйләү белән мәшгуль булу

3) Һәрвакыт, гел бәйлә итү

Бәйләп чыгу Һәммәсен бер-бер артлы бәйләү; һәрберсен бәйләү

Бәйли бару Һәммәсен тоташтан яки эзлекле рәвештә бер-бер артлы бәйләү

Бәйли башлау Бәйләргә тотыну

Бәйли төшү Тагын да кысыбрак, тыгызрак бәйләү

§ 45. Сүзлектә тезмә фигыльләр ясый торган түбәндәге модификацияләүче фигыльләр (дәрәжә фигыльләре) кулланылды: **алу, ату, бару, башлау, бетерү, бетү, бирү, жибәрү, житкерү, житү, йөрү, калу, карау, керү, килү, китү, кую, салу, ташлау, тору, төшү, узу, утыру, чыгару, чыгу, язу, яту**

§ 46. Сыйфат фигыль һәм хәл фигыль формалары, грамматик категория буларак, сүзлектә аерым китерелми. Әмма кайбер вакытта алар төп фигыльдән үзгә сыйфат һәм рәвеш мәгънәләрен дә белдерергә мөмкин. Бу очракта төп сүзгә барлык мәгънәләрен дә аңлатма биргәч, нокталы ярымкалын гарәп цифрыннан соң, алар аерым күрсәтелеп теркәлдә һәм лексик мәгънәләре аңлатылды:

ВАКЛӘУ ф. 1. 1) Вак-вак, көчкәнә кисәкләргә, өлешләргә бүлгәләү, вату, тураклау, аеру; вак итү. *Койма буендагы такталарны, кисеп, утынга вакларга кирәк.* М.Мәһдиев

2) Эре акчаны шул ук суммадагы вак акчага алмаштыру. *[Тәжирә:] Соңгы егерме бишлекне вакларгамы?* А.Гыйләжев...

2. ваклап рәв. мәгъ. 1) Аз-азлап, өлешләп, бүлгәләп. *Фәния кисәк-кисәк ваклап сөйләшә торган теле белән зарланып та алырга өлгерде.* Ф.Яхин

2) Данәләп, берәмләп, берәрләп; килолап, граммлап. *Күгендә-түшигәндә чалкан яткан, ваклап сатучыларның кыланьшына өйрәнгән айның да исе китми.* Т.Галиуллин

3) Нечкәлекләренә төшенеп, жентекләп, төпченеп. *Кыздырып барган кояш нуры астында, ваклап, тармаклап, жинаятьнең урынын сыйфатлап язды.* Г.Ибраһимов

§ 47. Татар телендә кайбер мөстәкыйль фигыльләр ярдәмче фигыль функциясендә йөри. Сүзлектә бу күренеш күрсәтелде:

КИТҮ ф. 1. 1) ... ; 2)

2. ярд. ф. функ. 1) Юнәләш килешендәгә кайбер исем, сыйфат, рәвешләр белән килеп, шулардан аңлашылган торыш, билге һәм рәвешкә күчүне белдерә. *Эшләр уңайга китте. Талашуга киткәч булмый инде ул*

2) Эш-хәлнең кинәт булуын белдерә. *Балкып китте*

3) Эшнең башка бер эш уңаенда кыска гына аралыкта булуын белдерә. *Таныштырып китү. Искә төшереп китү*

4) Эшнең башлануын һәм дәвам итүен белдерә. *Сөйләп китте. Санап китү*

VII. Сүзгә басым күрсәтү тәртибе

§ 48. Татар телендә басым, күбесенчә, сүзгә ахыргы ижегенә төшә. Баш сүз булып килгән мондый очракларга (шул исәптән алынма сүзләргә дә) басым куелмады. Басым башка ижекләргә төшкән очракларда гына сүзгә басым күрсәтелде.

БАТЫРЛАРЧА рәв. ...

ЮГЫЙСӘ тер.

ГИГИЕНА и. ...

Бу кагыйдә омографларга да карый, әмма басымның кайда булуына карамастан, чагыштыру һәм дәрәс уку өчен, басым икесенә дә куелды.

АРКА и. лат. 1) *махс.* Ишек, тәрәзә, мич кебек нәрсәләрнең көймәләп эшләнгән түбәсе (түшәмә)

АРКА и. 1. 1) Кеше гәүдәсендә муеннан алып оча сөгегенә кадәрге арткы як ...

§ 49. Татар телендә *-а / -ә* сузыкларыннан соң килгән *-у / -ү* авазлары сөйләмдә, кыскарып, ирен-ирен *в [w]* сонанты булып әйтелә, ә төзелмә үзгә *[aw] / [əw]* тибындагы ялган дифтонг булып ишетелә, шул сәбәптән, басым *-а / -ә* сузыкларына төшә. Бу очрак сүзлектә күрсәтелде.

АБАУ ы. ...

АНКАУ II и. анат. ...

БИКЛӘУ I ф. ...

ВАКЛӘУ ф. ...

ДӘУ с. фар. ...